

Johan van Iseghem

KU Leuven & KULAK Kortrijk

Contact: johan.vaniseghem@kuleuven-kulak.be

Heren en beren: een kwestie van taal. Marten Toonder in het schoolvak Nederlands

1. Motivering

2012 steekt vol literaire herdenkingen: Louis Paul Boon (1912-1979), Johan Daisne (1912-1978), Hendrik Conscience (1812-1883)... Veel lezers vergeten echter Marten Toonder (1912-2005), al liep er in het Stripmuseum te Brussel een beperkte thematentoonstelling van februari tot september 2012. Van 12 oktober 2012 tot 31 januari 2013 volgt er een overzichtstentoonstelling in het Letterkundig Museum van Den Haag, waar de auteur ook in ‘het Pantheon’ voorkomt¹. De locaties zijn meteen significant: het Stripmuseum versus het Letterkundig Museum! Vanaf 1954 was Toonder nochtans lid van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde. Reve, Wolkers, Fens, Möring en Van Istendael prezen zijn literair talent. In 2004 prijkte hij op de jubileumfoto van De Bezige Bij bij Campert, Mulisch, Wolkers en Claus². Dat De Bezige Bij zijn verhalen ooit in pocketvorm uitgaf, waardoor ze op de plank tussen ‘literaire’ werken pasten, was psychologisch en commercieel overigens een zet van formaat in de overtuiging van het lezerspubliek³. Literair gesproken, bereikte Toonder in Vlaanderen echter nooit dezelfde populariteit als in Nederland en de jongeren aldaar zien in hem evenmin nog de gevierde bekende van eertijds. In beide landen variëren de appreciaties van overwaardering tot misprijzen.

Ik verdedig in deze lezing een paradox: bij grondig meningsverschil over zijn kwaliteiten wordt een auteur als lesonderwerp echt interessant. Ook Toonder. Leerlingen worden dan genoopt om eigen visies en appreciaties te ijkken aan die van klasgenoten en specialisten. Leraren vinden bij deze ‘strip’(?)-'auteur' (?) een apart oeuvre, dat uiteenlopende werkvormen en benaderingen toelaat. Boeken, kranten, tijdschriften en het internet leveren dit jaar veel materiaal op en oudere publicaties zijn weer vlot te verkrijgen⁴.

2. Literaire competentie

Coenen en de Moor omschreven de literair competente lezer vooral als iemand die in staat is ‘met en over literatuur te communiceren’: “De inhoud van deze communicatie

kan zeer divers van aard zijn, maar dient in elk geval te voldoen aan de eis dat de lezer over het vermogen beschikt samenhang aan te brengen. Zo'n lezer benut deze samenhang voor optimaal tekstbegrip, kan verbanden en verschillen tussen teksten onderscheiden, kan de relatie tussen de tekst en de hedendaagse, vreemde of verleden werkelijkheid en tussen de tekst en de wereld van de auteur onder woorden brengen, komt tot een waardeoordeel over de tekst en/of de auteur en is bereid en in staat dit oordeel te toetsen aan dat van anderen. Zijn houding tegenover literatuur kenmerkt zich door een bereidheid zich als lezer in te spannen en door openheid tegenover het onbekende" (Coenen & De Moor 1992: 11-18)⁵.

'Verbanden en verschillen onderscheiden' kunnen we bij Toonder bijvoorbeeld al inoefenen door een ouder verhaal te vergelijken met een recenter: "Naarmate de strip zich ontwikkelt en heer Bommel de hoofdrol gaat spelen, verandert de onderwerpkeuze van de verhalen. Waar de eerste verhalen draaiden om draken, reuzen en verborgen schatten worden nu de eigenaardigheden van het menselijk bestaan op speelse wijze tot onderwerp van de verhalen gemaakt" (Toonder Compagnie BV)⁶. De karakters lenen zich tot interessante benaderingen: Bommel, vaak het prototype van de antiheld, lijdt aan een vorm van donquichotterie die de realistische Tom Poes telkens weer moet bijsturen. Qua genre vertonen figuren en verhaalschema's uit die zogenaamde 'Bommelsaga' raakpunten met de fabelliteratuur, een verhaalvorm die in Vlaanderen – net als de strip – aan bod komt in de tweede graad⁷; initiërende onderzoekstaken zijn met die materie daarom al haalbaar in vierde jaren. Opiniërend werken en waardeoordelen formuleren, is perfect mogelijk door eigen lectuur met recensies te confronteren; daarbij vormen de criteria van Mooij een handige insteek op leerlingenmaat⁸.

Voor studie van de auteur en van verbanden tussen zijn leven en werk kunnen we een beroep doen op de vierdelige autobiografie, op een biografie door Wim Hazeu die dit najaar verschijnt en op allerlei bijdragen, interviews, brieven en getuigenissen⁹. Toonder kunnen we hierbij typeren als "Zakenman en kunstenaar, kluizenaar en acteur, realist en magiër, schrijver en tekenaar [...] een complexe man vol tegenstrijdigheden: archaisch en modern, behoudend en vernieuwend, behoedzaam en avontuurlijk. Een kameleon, die letterlijk in twee werelden leefde"¹⁰.

3. Taalbeschouwing: Toonder als taalkunstenaar

Traditioneel wordt Toonder geroemd om zijn bijdrage aan onze taal: via de Bommelstrip kreeg het Nederlands er heel wat woorden en staande uitdrukkingen bij. Het vaakst geciteerd zijn 'minkukel' (sufferd), 'denkraam' (verstand, denkpatroon), 'een heer van stand', 'kommer en kwel', 'als je begrijpt wat ik bedoel', 'een eenvoudige doch voedzame maaltijd', 'zielknijper', 'denk eraan', 'met uw welnemen', 'als u mij wilt verschonen', 'geld speelt geen rol', 'zoals mijn goede vader zei' en 'oplettende lezer-

tjes'. Toch wordt dat misschien wel overdreven, zoals uit kritische bijdragen blijkt¹¹. 'Zielknijper' was in 1865 overigens al de naam van een dominee in *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*¹².

Toonders proza vertoont echter veel interessantere aspecten waarmee we taalbeschouwendelijk bezig kunnen zijn. Suggesties sprokkelen we op de site van *Onze Taal*, een genootschap waar hij erelid van was¹³: opmerkelijke tekstwijzigingen bij heruitgaven, een subtiel spel met eigennamen (met speelse mogelijkheden voor de behandeling van naamkunde bij vijfde- of zesdejaars), de problemen voor vertalers bij zoveel woordcreativiteit, de stadhuistaal van Dorknoper en de rol van taal in zijn oeuvre als dusdanig. Toon Horsten wees op het "ronkend, meanderend Nederlands" in de verhalen¹⁴. Interessant zijn ook de talloze woordvormingen die nooit algemeen werden, maar die toch de taalkunstenaar typeren: vindingrijke neologismen in *De bovenbazen* zijn bijvoorbeeld 'een futvoeder' (energiebron), 'grondhappers' (grote kranen) en 'mammoetschuivers' (bulldozers)¹⁵. Boeiend werkmateriaal hiervoor is het *Bommellexicon* door Pim Oosterheert¹⁶.

Altijd meegenomen: bij Toonder is woordhumor een vast ingrediënt. Wanneer Bommel voor een concert de instrumenten hoort stemmen, meent hij in zijn onkundige overmoed al moderne muziek te horen. Hij noemt het 'buitengewoon muzikantesk'. Tom Poes wijst hem erop dat de uitvoering nog niet begonnen is¹⁷. Taal onderbouwt onophoudelijk de ironie en de satire via holle frasen, eufemismen, hyperbolen, synoniemen en archaïsmen – ook bij de germanismen van professor Prlwytzkofski en bij de Fransdolheid van markies Querulijn Xaverius de Canteclae van Barneveldt.

4. Vaardigheden, taalbeheersing

Voor kijk- en luisteronderwijs levert het internet bij dit lesonderwerp fraai materiaal: interviews met de auteur, met zijn zoon en dochter, met Dick Matena die aanvankelijk zijn medewerker was... Wie aan 'literair luisteren' wil doen, vindt alle verhalen in een hoorspelserie¹⁸. Er zijn video-opnames over en met de auteur online beschikbaar¹⁹ en over Bommel bestaat er zelfs een animatiefilm en een musical. Dat lees- en spreekactiviteiten hierbij voor de hand liggen, hoeft geen betoog.

5. Onderzoekscompetentie en vakoverschrijdende eindtermen

Onderzoekscompetentie is in Vlaanderen een specifieke eindterm: "gericht op het verwerven van de specifieke kennis, de vaardigheden, inzichten en attitudes waarover een leerling zou moeten beschikken om door te stromen naar vervolgonderwijs, i.c. het hoger onderwijs" (VSKO 2008: 2)²⁰. De inspectie heeft er op gewezen dat daarbij het

hele proces bewaakt moet worden: ‘onderzoeksvragen afbakenen’, ‘bevindingen vergelijken’, ‘fasering’ én ‘samenwerking evalueren’. Nederlands krijgt geen vakspecifieke eis opgelegd, maar moet ‘ondersteunend’ werken. Vanuit de lerarenopleiding ‘Nederlands’ aan de KU Leuven pleiten we er niettemin voor om aan die ondersteuning gestalte te geven door ook binnen het vak specifieke onderzoeksactiviteiten op te zetten, vanuit een geïntegreerd perspectief op taal- en letterkunde en met raakpunten bij andere vakinhouden²¹.

Het materiaal van en over Toonder leent zich daar uitstekend toe. Al of niet in combinatie met een bezoek aan het Brusselse Stripmuseum kunnen leerlingen onderzoek verrichten naar de aard en de geschiedenis van het stripverhaal. Strips zijn van alle beeldende kunsten immers de meest literaire²² en het ontbreken van tekstballonnen boven een doorlopende leestekst vormt bij Toonder een uitzonderlijk concept. Op hoger niveau, meer gedetailleerd, is er studie mogelijk van de interactie tussen tekst en beeld; daar handelen diverse publicaties over²³. Leerrijk hierbij zijn de essays van Jan Wolkers en Marcel Möring in *De kunst van Toonder*²⁴.

In economisch georiënteerde opleidingen kan bijvoorbeeld een actualiserend onderzoeksproject Nederlands georganiseerd worden over het media-aspect en de commerciële kanten van een jubileumjaar. Meer literair gefocuste klassen kunnen werken over de beer als literair en artistiek personage. Naast Bommel zijn er immers ook Bruin (*Van den vos Reynaerde*), Winnie the Pooh (A.A. Milne), Baloo (*Jungle Book*, Kipling), de beertjes Boris en Barbara (in de kinderboeken over Nijntje), Bolke de Beer, beertje Paddington, Little John in de Disneyfilm *Robin Hood*, Pipeloentje (A.M.G. Schmidt), Aloysius, de teddybeer van Lord Sebastian in *Brideshead Revisited* (Evelyn Waugh)...²⁵ Leerlingen kunnen zich ook documenteren over levensbeschouwelijke achtergronden in Toonders werk, o.a. over zijn aanwending van de Tao, van bijbelse elementen of van elementen uit de Keltische cultuur²⁶.

Als laatste onderzoeksmogelijkheid suggereren we, conform de definitie van literaire competentie, om verhalen te toetsen aan hun actuele relevantie: de relatie tussen de tekst en de hedendaagse, vreemde of verleden werkelijkheid is daarbij immers een cruciaal aspect. Geert van Istendael wees in dat verband terecht op de overeenkomst tussen delen van de Bommelsaga en het genre van de *conte philosophique*²⁷. Het blijft uiteindelijk intrigerend om te vast te stellen dat Toonder in *De bovenbazen* (1963) reeds een somber toekomstbeeld van het kapitalistische stelsel tekende, dat vandaag akelig realistisch wordt. Andere verhalen gaan over ‘de dreiging van druggebruik’, ‘natuurvervuiling’, ‘politieke corruptie’, ‘hebzucht’, ‘werkloosheid’... In *De liefdadiger* – alweer zo’n spits neologisme – lezen we zelfs over glazen flats, vol licht, waar iedereen alles door de muren hoort, waar verborgen camera’s de ruzies filmen en men die rechtstreeks uitzendt op (de eerste) televisieschermen (1964). Jan Bom vroeg zich mogelijk terecht af of niet Marten Toonder, vele jaren vóór John de Mol, *Big Brother* heeft

bedacht²⁸.

Om dus nog maar iets toe te voegen aan de paradox van de inleiding: van Marten Toonders literair belang, zeker binnen dit specifieke genre, zijn we zelf wel degelijk overtuigd.

Noten

¹ Voor meer informatie over het Pantheon, zie:

www.letterkundigmuseum.nl/Tentoonstellingen/HetPantheon.aspx.

² De Bezige Bij, 28 juli 2012 (online raadpleegbaar op: www.debezigebij.nl/web/Overons-1/Geschiedenis.htm).

³ Toonder Compagnie BV, 18 mei 2012 (online raadpleegbaar op : www.toondercompagnie.nl/tompoes-en-olliebbommel/).

⁴ De 177 verhalen verschijnen opnieuw tussen 2008 en 2018, in 60 delen, bij De Bezige Bij. Zie: <http://toonderjaar.nl/producten-uitgaven/alle-verhalen-van-bommel-en-tom-poes/>.

⁵ Coenen, L. & W. de Moor (1992). “Het begrip “literaire competentie””. In: W. de Moor & M. van Woerkom (red.). *Neem en lees. Literaire competentie. Het doel van het literatuuronderwijs*. Den Haag: NBLC, p. 11-18.

⁶ Cf. noot 2.

⁷ Dus bij leerlingen van gemiddeld 15 en 16 jaar. VVKSO (2002). *Leerplan tweede graad aso-tso-ksa* D/2002/7841/008, p. 45; in het tweede leerjaar van de tweede graad nog verplicht in 2012-2013 (online raadpleegbaar op: <http://ond.vvkso-ict.com/leerplannen/doc/Nederlands-2002-008.pdf>). VVKSO (2012). *Leerplan tweede graad aso-tso-ksa* D/2012/7841/001, p. 66; vanaf september 2012 verplicht in het eerste leerjaar van de tweede graad (online raadpleegbaar op: <http://ond.vvkso-ict.com/leerplannen/doc/Nederlands-2012-001.pdf>).

⁸ Mooij, J.J.A. (1979). ‘De motivering van literaire waardeoordelen’. In: J.J.A. Mooij. *Tekst en lezer. Opstellen over algemene problemen van de literatuurstudie*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, p. 253-278 (online raadpleegbaar op: www.dbnl.org/tekst/mooi002moti01_01/colofon.php).

⁹ Toonder, M. (1998/2010). *Autobiografie 1912-1998 (Vroeger was de aarde plat, Het geluid van bloemen, Onder het kollende meer Doo, Tera)*. Amsterdam: De Bezige Bij;

recensie door Tillekens, G. (2000). “Marten Toonder en de tijdgeest. Een bespreking van Marten Toonder’s autobiografie”. In: *Stripschrift*, jg. 32, nr. 7, p. 14-19 (online raadpleegbaar op: www.icce.rug.nl/~soundscapes/VOLUME04/Toonder_en_de_tijdgeest.shtml).

De biografie door Wim Hazeu (najaar 2012) wordt aangekondigd op <http://toonderjaar.nl/producten-uitgaven/biografie-door-wim-hazeu/>. Leerrijk is: Matena, D. & M. Toonder (2009). *Wat jij, jonge vriend. Brieven 1979-1991*. Amsterdam: De Bezige Bij. Uitgeschreven interviews zijn bijvoorbeeld: Kips, M. (2000). “De achterkant van het leven. Interview met Marten Toonder”. In: *Motief, maandblad voor antroposofie*, nr. 36, dec. 2000 (online raadpleegbaar op: www.antroposofie.nl/literatuur/antroposofische_literatuur/artikelendatabase/ms/int/df/motief36-1); en *100 jaar Toonder, 1912-2012. Interview met Milou Toonder* in GVB-krant (online raadpleegbaar op: www.toonderjaar.nl/uploads/editor/Interview_Milou_Toonder_GVB.pdf). Vergelijking van passages uit de autobiografie met de kritische biografie zal beslist boeiende vaststellingen opleveren.

¹⁰ 100 jaar Toonder, *Expositie Letterkundig Museum, Den Haag: Marten Toonder; een dubbel denkraam* (online raadpleegbaar op: www.toonderjaar.nl/exposities/letterkundig-museum-den-haag/).

¹¹ Sanders, E. (1998). “Minkukel en denkraam”. In: *NRC Handelsblad*, 2 april 1998 (online raadpleegbaar op: www.kennislink.nl/publicaties/minkukel-en-denkraam-de-taal-van-toonder).

¹² Sanders, E. (1998). “De Toonder Taaloptien”. In: *Onze Taal*, jg. 1998, nr. 5, p. 117 (online raadpleegbaar op: www.onzetaal.nl/uploads/editor/taaltop10%281%29.pdf).

¹³ www.onzetaal.nl/weblog/100-jaar-marten-toonder.

¹⁴ Horsten, T. “De brieven van Dick Matena en Marten Toonder” (online raadpleegbaar op: www.dickmatena.com/wordpress/?p=325).

¹⁵ Stroken 5005, 5006, 5035, 5036.

¹⁶ Oosterheert, P. (2006). *Bommellexicon. Van Aamnaak tot Zwirkvlaai. 5000 lemma's uit de Bommelsaga*. Soest: Ton Paauw.

¹⁷ Priska, F. “Stemm(ing)en” (online raadpleegbaar op: <http://klassiekshop.nl/blog/artikelen/stemmingen>).

¹⁸ Bommel. “Hoorspelserie naar de verhalen van Marten Toonder” (online raadpleegbaar op: www.nps.nl/nps/bommel/). We verwijzen voor enkele didactische suggesties met luisterboeken naar: Uyttendaele, J. (2009). “Leesplezier zonder papier. Werken

met luisterboeken”. In: *Vonk*, jg. 39, nr. 2, p. 3-18.

¹⁹ <http://vidgrids.com/literair-museum>. “Marten Toonder” ingeven in de zoekfunctie.

²⁰ VVKSO (2008). *Onderzoekscompetentie in leerplannen van de derde graad aso*. Brussel: Licap, p. 2. (online raadpleegbaar op: <http://ond.vvkso-ict.com/vvkso/sites/UPLOAD/2008/M-VVKSO-2008-043.pdf>).

VVKSO (2010). *Servicedocument. De vakoverschrijdende eindtermen van de tweede generatie*. Brussel: Licap (online raadpleegbaar op: <http://ond.vvkso-ict.com/vvkso-mainnieuw/voet/voet.htm>).

²¹ Van Iseghem, J. ‘Leraar en leerling op onderzoek?’. In: J. van Iseghem (m.m.v. J. Vandekerckhove, J. De Pessemier, L. Deprez, L. Depoortere & P. Deruwe). *Meer kwaliteit in de klas: leerling en leraar op onderzoek*. KU Leuven: Vliebergh-Sencie, Afdeling Moderne Talen, p. 1-17. (documentatie studiedag).

²² Statement op een wand in het Stripmuseum.

²³ Een voorbeeld vindt de lezer in Van Zoest, A. (1984). “Marten Toonder, een fenomeen”. In: *Ons erfdeel*, jg. 27, nr. 1, p. 58-66; meer bepaald de analyse van het begin van *De toekomster*, p. 61-62.

²⁴ Wolkers, J. “Een meesterwerk kan altijd kwaad” en Möring, M. (2002). ‘Taal en teken’. In: N.N. *De kunst van Toonder. Een persoonlijke keuze*. Amsterdam: De Bezige Bij, resp. p. 16-20 en p. 25-26.

²⁵ Vergelijkbare dieren (‘Bären’) in overzichten zoals <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/869443/>.

²⁶ Van Hartingsveld, F. (samenst.) & H. Matla (red.) (2005). *De Tao van Toonder: de denkwereld van Marten Toonder*. Den Haag: Panda.

Een opstapje naar de Keltische ingrediënten op <http://royalglitter.com/koninklijk-goedgekeurd-10/> of op <http://plazilla.com/ierland-land-van-de-kelten>. Een suggestie i.v.m. godsbeeld en het boek Job: www.refdag.nl/boeken/marten_toonder_was_beslist_jeen_minkukel_1_641220.

²⁷ Van Istendael, G. (2012). “Een ongeneeslijke verslaving. Zes redenen om van Marten Toonder te houden”. In: *De Standaard*, vrijdag 27 april 2012 (online raadpleegbaar op: www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=803P6MDF).

²⁸ Bom, J. (2012). “Heer Bommel helpt”. In: *P+*, januari-februari 2012, p. 64-65 (online raadpleegbaar op: www.p-plus.nl/resources/articlefiles/P-Bommel.pdf).